

О.Б. Бубенок

ПЕЧЕНІГИ У СТЕПАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ: АЛТАЙЦІ ЧИ ІНДОЄВРОПЕЙЦІ?

Наприкінці IX ст. панівні позиції у степах Східної Європи посіли нові прибульці зі сходу – печеніги. Як вважають дослідники, печеніги до свого грандіозного руху на захід жили на території Середньої Азії, між Аральським і Каспійським морями, поблизу Хорезму [Волин 1941, 196; Федоров-Давыдов 1966, 136]. На початку XI ст. ал-Біруні висунув свою версію щодо причин переселення печенігів із Середньої Азії на захід. Він узяв за основу відомості багатовікової давнини про те, що Амудар'я спочатку впадала в Каспійське море і згодом змінила своє русло. Як повідомляє арабомовний автор, річка повернула до землі печенігів, а потім вона затопила території між Хорезмом і Джурджаном (Гірканиєю. – *О.Б.*). Жителі цих місць унаслідок стихійного лиха переселилися на узбережжя Хозарського (Каспійського. – *О.Б.*) моря. Хорезмійський учений далі повідомляє: «...это род аланов и асов, и язык их теперь смешанный из хорезмийского и печенежского» [Волин 1941, 194]. Отже, вже ал-Біруні вказав на спорідненість мови печенігів з мовою хорезмійців, аланів та асів.

Опинившись наприкінці IX ст. у межиріччі Волги і Яїка, печеніги піддалися напад з боку узів і в результаті переселилися на захід, до південноруських степів [Константин 1991, 155]. У зв'язку із цим анонімний автор «Худуд ал-'Алам» (X ст.) згадував так званих «Хозарських Печенігів», володіння яких розташовувалися на північ від північнокавказької Аланії [Minorsky 1937, 160]. Однак у процесі свого розселення печеніги зайняли землі не лише в Передкавказзі, а й у Північному Причорномор'ї.

Костянтин Багрянородний повідомляє, що на схід від Дніпра, у безпосередній близькості від Хозарії та північнокавказької Аланії, перебували печенізькі феми (племена) Куарцицур, Сірукалпеї, Вороталмат та Вулацопон. У степах Правобережжя розташовувалися феми Гіазіхопон, Нижня Гіла, Харавої та Йавдієртім. Візантійський автор указував також на те, що представники трьох фем – Йавдієртім, Ку-

арцицур та Хавуксінгіла (Нижня Гіла. – *О.Б.*) – різко виділяли себе із середовища інших печенігів і називали себе ім'ям *кангар*, що означає «шляхетні» [Константин 1991, 155, 158]. Складається враження, що печеніги за своїм складом були досить неоднорідні.

Можливо, що про печенігів йдеться у Кембриджському анонімному документі, написаному на початку X ст. Невідомий автор повідомляв, що за часів правління хозарського царя Веніаміна проти хозарів воювали цар Асії ('SY'), тюрки (TWRQ[Y'...]), болгари ('BM), печеніги (PYNYL). Проте тільки цар аланів підтримував хозарів, і тому їхні вороги були розгромлені [Коковцов 1932, 116]. У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговує зауваження П.К. Коковцова та О. Прицака щодо терміна PYNYL, у якому вони схильні вбачати позначення для печенігів [Коковцов 1932, 116; Golb, Pritsak 1982, 128].

Очевидно, що причорноморські печеніги згадуються в листі Константинопольського патріарха Миколи Містика, що був направлений ним у 922 р. болгарському цареві Сімеону. У зв'язку з поразкою візантійських військ під Апхіалом у 917 р. патріарх Микола загрожує Сімеону навалюю «турков (венгров. – *О.Б.*), печенегов, русских, аланов и других скифских племен» [Златарски 1895, 149–150].

Особливої ж уваги заслуговує фрагмент давньоруського перекладу «Історії іудейської війни» Йосифа Флавія. Цей переклад було виконано на рубежі XII–XIII ст., й у ньому знайшли відображення знання перекладача про різні народи, у тому числі про мешканців південноруських степів. Про нащадків печенігів там сказано: «Язык же яесский ведомо есть, яко від печенеженька рода родился, живущие подле Таны и Меотского моря» [Мещерский 1958, 454].

Така суперечлива інформація про печенігів, а також результати археологічних досліджень породили в середовищі дослідників діаметрально протилежні думки щодо походження печенігів.

Так, на сьогодні багато дослідників вважають печенігів тюркомовним народом,

близьким за своїм походженням та мовою до огузів [Баскаков 1960, 129; Плетнева 1990, 9; Федоров-Давыдов 1966, 135; Толочко 1999, 53; Гундогдыев 1998, 106–107]. У сучасній науці набула поширення думка про тюркомовність печенігів. Зокрема, Ю. Немет та М.О. Баскаков пропонують розглядати назви племен причорноморських печенігів як похідні від тюркських словосполучень: Куарцигур – Куерчи Чур, Сірукалпеї – Суру Кюльбей, Вороталмат – Боро Талмач, Вулацопон – Була Чопон (Чабан), Гіазіхопон – Йазі Гопон, Хавусінгіла – Кабугшин Йула, Харавої – Кара Бай, Йавдієртім – Іабди Ертім [Баскаков 1960, 129]. При цьому звертає на себе увагу те, що усі ці назви племен є складовими, тобто вони являли собою дуальні об'єднання кланово-лінійних систем. Навіть сам етнонім *беченег* (печеніг) багато дослідників вважають тюркським. Так, на думку С.О. Плетнєвої, цей термін є похідним від антропоніма *Бече*, бо так звали „першого голову правлячого в союзу роду” [Плетнева 1990, 9]. На думку Г.О. Федорова-Давидова, цей термін походить від тюркського слова *бечене* – „сво-як, шурин”, бо так огузи називали своїх сусідів, з якими мали матримоніальні стосунки [Федоров-Давыдов 1966, 135]. Аналогічної думки з цього приводу дотримувався також О. Пріцак, який виводив цей етнонім від тюркського *bāčänäg* – „брат в законі” [Pritsak 1976, 5].

Проте ще й досі сучасні дослідники не прийшли до згоди щодо питання, до якої підгрупи тюркських мов слід віднести мову більшості печенігів. Зокрема, Ю. Немет відносив мову печенігів до кипчацьких мов [Nemeth, 9–55]. Але М.О. Баскаков вважав, що печенізька та близькі до неї мови „в основі своїй були огузькими мовами, котрі у процесі свого розвитку при тісній взаємодії спочатку з мовами болгарською та хозарською, а згодом із мовою кипчацькою (половецькою або куманською) набули болгарських та кипчацьких рис...” [Баскаков 1960, 130–131].

Однак частина дослідників вбачала в об'єднанні печенігів змішане населення і була схильна пов'язувати походження частини цих кочівників з індоєвропейськими племенами Середньої Азії та Східної Євро-

пи, оскільки дані письмових та археологічних джерел не суперечать цьому.

Так, у 30-ті рр. XX ст. Є. Кухарський висловив припущення, згідно з яким з другої половини IX ст. до початку XI ст. у Північно-Західному Причорномор'ї панували печеніги, котрі створили конфедерацію племен, куди входили різні етнічні компоненти: 1) романомовні предки нинішніх румунів – хорвати (від аланського *chur-wat* – „південна сторона”); 2) тюркомовні торки; 3) іраномовні алани. Останні, за словами Є. Кухарського, були справжніми творцями цієї держави. Як доказ значної присутності аланського компонента серед західного угруповання печенігів польський історик навів низку етнічних назв і топонімів, які, на його думку, мали б довести присутність аланів у регіоні саме у цей період [Kucharsky 1938, 3–9]. Проте не всі висновки та аргументи Є. Кухарського є до кінця доведеними.

Досить багато уваги походженню печенізького страту печенігів – кангарів – приділив С.П. Толстов у своїй монографії „Стародавній Хорезм”, що побачила світ у 1948 р. На думку дослідника, пізньосередньовічний термін *кангли*, *кангар* Костянтина Багрянородного та етнотопонім часів пізньої античності *Кангха* (*Кангойі*) були між собою пов'язані. З огляду на це було зроблено припущення, що назви *Кангха* і *Хорезм* були синонімами у відповідності до описуваної ситуації. Отже, С.П. Толстов вважав стародавніх кангарів іраномовною людністю. Говорячи про зв'язок понять *Кангха* і *Хорезм*, дослідник зазначив: „...ця область входила до найближчої сфери політичного впливу Хорезму і, можливо, її укріпленні поселення та міста були хорезмійськими колоніями... Проте остаточно вирішити це питання ми зможемо лише після проведення археологічних робіт на Нижній Сир-Дар'ї” [Толстов 1948, 22–25]. Однак ще й досі не існує ясності щодо походження кангарів.

Археологічний підхід у висвітленні характеру взаємин східноєвропейських печенігів і сармато-аланів знайшов своє відображення в кандидатській дисертації Л.П. Зяблина «Археологічні пам'ятники кочівників X–XIV ст. у

Східній Європі», де дослідник висловив думку, що низка елементів поховального обряду кочівників південноруських степів у Х ст. успадкувала традиції номадів попередньої сарматської епохи. Пережитками сармато-аланських традицій у печенізько-торчесько-половецькому обряді Л.М. Зяблин вважав наявність крейди й вогненний ритуал, а також гратчасті труни. Однак ці аргументи не стали переконливими для Г.О. Федорова-Давидова, який стверджував, що вогненний ритуал і шматки крейди в пізньосарматських похованнях «вироджуються й фактично зникають». Що ж до гратчастих трун дослідник відзначив, що це було в похованнях кочівників передмонгольського періоду досить рідкісним явищем. В остаточному підсумку Г.О. Федоров-Давидов підкреслив, що пізньосарматські й алано-булгарські племена в I тис. н.е. могли зробити якийсь вплив на антропологічний тип, культуру й звичаї більш пізніх кочівників, але «цей вплив був дуже незначний і в археологічних матеріалах не залишив сліду» [Федоров-Давидов 1966, 165]. У 1958 р. С.О. Плетньова, зі свого боку, в роботі «Печеніги, торки та половці в південноруських степах» висловила припущення, що печенізький племінний союз утворився внаслідок захоплення печенігами-канглами заволзьких земель, які належали сарматським племенам. Спираючись на повідомлення Костянтина Багрянородного про те, що печеніги ділилися на вісім округів, три з яких називалися «кангар» (кангли) і були шляхетними, дослідниця прийшла до висновку, що інші п'ять округів були «сильно сарматизовані». Як доказ цього С.О. Плетньова наводить сильну європеїдність печенігів, що, на її думку, «пояснюється великою кількістю сарматів, які влилися до складу печенізького союзу» [Плетнева 1958, 162].

Зі свого боку, М.І. Артамонов вважав, що в народі «Пайніла» Кембриджського документа слід вбачати печенігів, а в асіях – носіїв салтівської культури, згодом відомих у давньоруських літописах під назвою ясів. Згідно з припущеннями дослідника, спільний виступ асіїв і печенігів на боці Візантії проти хозарів міг привес-

ти до того, що хозари прагнули знищити колишніх своїх підданих. М.І. Артамонов вважав, що уцілілі аси шукали порятунку у своїх союзників-печенігів і згодом знову влаштувалися на частині колишньої своєї території [Артамонов 1962, 357–358]. Слід зазначити, що сам М.І. Артамонов визнав спірність запропонованої версії й указав на можливість ототожнення Асії Кембриджського документа з частиною території аланів Північного Кавказу [Артамонов 1962, 358]. Досить спірним виглядає також твердження М.І. Артамонова, що мова аланів-асів, про яку згадує на початку XI ст. ал-Біруні як «змішану з хорезмійської і печенізької» [Волин 1941, 194], являла собою «незавершений процес переходу від мови іранської сім'ї до тюркської» [Артамонов 1962, 467].

Нетрадиційно до вирішення алано-печенізької проблеми підійшов О.Й. Прицак. Виходячи з того, що в одному тюркському рунічному написі від 732 р. згадується етнонім *kangaras*, він запропонував розглядати це слово як складний термін, де перша частина *kang* мала тохарське походження й означала „камінь”, а друга являла собою східноіранську племінну назву *acu* (від *aopcu*). Таким чином, він запропонував інтерпретувати *Kangar As* як «Кам'яні Аси». Грунтуючись на цьому, а також на інформації ал-Біруні та давньоруського перекладача «Історії іудейської війни» про мову асів і печенігів, О.Й. Прицак прийшов до висновку, що спочатку правлячий шар печенізького суспільства – кангари – був тохаромовний, а наприкінці Х ст. перейшов на мову східноіранської підгрупи, а потім на тюркську (гуно-булгарську). Тобто вчений не заперечував того, що у середовищі печенізького етнополітичного об'єднання мали також широке розповсюдження алтайські (тюркські) мови [Pritsak 1976, 21–24]. Що ж до фрагмента Кембриджського тексту (так званого документа Шехтера), де йдеться про союзників хазарів – аланів і про членів антихазарської коаліції 'SY' й PYYNYL, то О.Й. Прицак висловив припущення, що це джерело було компіляцією з більш ранніх арабомовних текстів. Звідси випливає висновок, що в аланах слід вба-

чати мешканців Північного Кавказу, в об'єднанні 'SY'(Asia) – середньовольських аланів-буртасів, а в народі PYYNYL (P-c-n-k) – печенігів [Golb, Pritsak 1982, 128, 133–134; Голб, Прицак 1997, 136–137, 140–141].

Отже, з огляду на ситуацію, що склалася, досить важко надати перевагу будь-якій із гіпотез. Однак необхідно виходити з того, що племена печенігів просунулися до південноруських степів через Волгу наприкінці IX ст. (цей факт чітко фіксується письмовими документами) і вони могли застати на новому місці автохтонне іраномовне населення. Не слід при цьому забувати, що сусідами печенігів у степах Середньої Азії могли бути алани-аси, а в степах Волго-Уральського межиріччя – нащадки кочових сарматів.

Можливо, що тісні взаємини між кангарами й аланами-асами встановилися ще на початку нашої ери. В «Історії молодшого Дому Хань» йдеться про те, що наприкінці II ст. н.е. у західних від Китаю землях володіння *Яньцай* було перейменовано в *Аланья*, яке перебувало в залежності від Кангюя [Бичурин 1950, 229]. Якщо в „Кангюї” вбачати етнотопонім *Kangar* [Pritsak 1976, б], а в „Яньцай-Аланьї” – аланів-асів, то запропонована версія може виявитися правильною. Як уже зазначалось, О.Й. Прицак запропонував розглядати етнонім *kangaras* як тохарську етнічну назву «Кам'яні Аси» [Pritsak 1976, 21–24]. С.Г. Кляшторний з такою етимологією не згодний, бо вважає, що в етнонімі *kangaras* остання частина терміна *-aras* своїм походженням пов'язана з давньотюркською етнімікою і походить від архаїчного дуплікованого *numerus collectivus* [Кляшторний 1964, 165]. До того ж слід згадати висновок С.П. Толстого, що кангари мали іранське походження і становили з хорезмійцями одне ціле. Щодо цього дослідник наводить таке пояснення: «Кангха і Хорезм є синонімами, причому перший термін, очевидно, від початку означав „область дельти” і в місцевому слововикористанні отримав значення політичного терміна, що використовувався для найменування усїєї сукупності підкорених Хорезмом областей та правлячої ними династії, яка

походить від Хорезмійських сіявушидів, у той час як другий зберіг значення більш вузького терміна для позначення первісного ядра Кангхсько-Хорезмійської держави» [Толстов 1948, 24–25]. Отже, виходить, що первісною територією кангарів мали бути степи біля Хорезму. Саме там у джерелах іноді згадувались алани-аси, які мали бути сусідами не лише хорезмійців, а й кангарів.

В науці вже давно набула поширення гіпотеза, згідно з якою давньою територією проживання аланів були території Середньої Азії, суміжні з Хорезмом [Бартольд 1963, 550; Волин 1941, 194–196; Толстов 1948, 69, 214; Фрейман 1951, 10–11; Мацулевич 1947, 125–147]. Проте останнім часом А.А. Цуциєв висунув припущення, відповідно до якого «...до середини I тис. н.е. останні групи аланів, які збереглися в Середній Азії, піддалися процесу тюркизації і, швидше за все, до VI ст. остаточно розчинилися в іншомовному середовищі» [Цуциєв 1999, 24]. Однак дані топонімії і письмових джерел епохи Середньовіччя спростовують це.

Так, найбільш ранні відомості про перебування аланів у Середній Азії в середні віки містяться в географічному трактаті «Кітаб сурат ал-ард» (Книга картини землі) арабомовного автора ал-Хварізмї, який жив у VIII–IX ст. У нього центр землі аланів (Сарматії) розташований на схід від Волги (Ра) і набагато південніше Рипейських гір, тобто в межах, намічених Птолемеєм для Азійської Сарматії [Калинина 1988, 30, 48, 95]. Аналогічну локалізацію аланів дає й автор IX ст. ал-Фарганї у своєму творі «Кітаб ал-харакат ас-самавїя ва джавамі» (Книга про небесні рухи і звід науки про зірки). Описуючи землі, що входять до п'ятого-сьомого кліматів, арабомовний автор відзначає, що «країна Ал-лан» – історичних аланів – була розташована по сусідству з тюрками на півдні і сході та з якимось загадковим народом на заході. На думку Т.М. Калініної, таке розташування аланів дуже нагадує уявлення ал-Хварізмї про «центр» країни аланів [Калинина 1988, 129–130, 137, прим. 42]. Таким чином, за уявленнями обох учених, алани жили між територією, що прилягає до Таврики, і тюрками, західною прикор-

донною зоною для якої визначалися приблизно міста Тараз і Невакет. Південніше лежали землі Хорасану і Каспій.

Більш же точну локалізацію середньоазійських аланів, асів та печенігів подано в трактаті ал-Біруні (XI ст.) «Тахід ніхат ал-амакін фі такіх масафат ал-масакін» (Визначення крайніх положень місцевостей для перевірки відстаней поселень). Як вже відзначалось, ал-Біруні наводить стару легенду, відповідно до якої Амудар'я спочатку впадала в Каспійське море. Унаслідок природного катаклізму вона змінила своє русло і стала впадати в Аральське море. Ал-Біруні відзначає, що наслідки цих змін були для місцевих жителів катастрофічними, у результаті чого місцеві алани-аси переселилися на узбережжя „Хозарського (Каспійського. – О.Б.) моря”. Особливий інтерес становить повідомлення ал-Біруні про мову аланів і асів, переклад якого С. Волин подав у такому вигляді: «Это род аланов и асов, и язык их теперь смешанный из хорезмийского и печенежского»¹ [Волин 1941, 194]. Проте словосполучення *мутараккаба мін* (مترکبة من) можна перекладати з арабської не лише як „змішана із”, а й як „складена із”, що знайшло своє відображення у більш пізньому виданні перекладів вибраних творів середньовічного вченого [Біруні 1966, 96]. Досить цікавим з цього приводу є зауваження С. Воліна, згідно з яким „тут ми маємо не легенду, а раціоналістичне пояснення факту схожості мови аланів-асів з мовою хорезмійців” [Волин 1941, 196]. Дослідження, проведені О.О. Фрейманом, підтверджують факт найбільшої схожості хорезмійської мови із сучасною осетинською, яка походить від середньовічної аланської [Фрейман 1951, 10–11]. Необхідно враховувати те, що ал-Біруні був хорезмійцем за походженням і добре розумівся на тому, які мови є спорідненими з хорезмійською, східноіранською за своїм походженням. Отже, якщо хорезмійський вчений поставив в один ряд хорезмійську, алано-аську та печенізьку мови, то впливає логічний висновок, що мова частини печенігів за своїм походженням могла бути також східноіранською. Питання в тому, мову яких печенігів мав на увазі ал-Біруні.

Очевидно, це була мова тих печенігів, які залишилися на схід від Волги і не піш-

ли з основною масою одноплемінників до степів Північного Причорномор'я. У зв'язку з цим великий інтерес становить таке повідомлення Костянтина Багрянородного: «...в то время, когда пачинакиты были изгнаны из своей страны, некоторые из них по собственному желанию и решению остались на месте, живут вместе с так называемыми узами и поныне находятся среди них, имея следующие особые признаки (чтобы отличатся от тех и чтобы показать, кем они были и как случилось, что они отторгнуты от своих): ведь одеяние свое они укоротили до колен, а рукава обрезали от самых плеч, стремясь как бы показать, что они отрезаны от своих и от соплеменников» [Константин 1991, 157]. Про те, що частина печенігів у X ст. залишалась на території на схід від Волги, повідомляв також Ібн Фадлан, який зустрів печенігів на території, що була значно віддалена від Хорезму: на південь від них були володіння гузів, а на півночі – землі башкирів, тобто йдеться про територію, наближені до Приуралля: „...мы прибыли к печенегам. И вот они остановились у воды, похожей на настоящее море. Они темные брюнеты с совершенно бритыми бородами, бедны в противоположность гузам” [Ковалевский 1956, 130]. Навряд чи ця група печенігів могла бути відома на початку XI ст. ал-Біруні. З огляду на це великий інтерес становлять дані мусульманських та європейських авторів про перебування в Середній Азії „канглів-канлів”, у яких сучасні дослідники схильні вбачати тих кангарів, які не переселилися наприкінці IX ст. з основною масою печенігів на захід від Волги. З цього приводу С.П. Толстов зазначив: «Безсумнівно, ім'я *Канли* є пізнім переоформленням тюркським суфіксом більш давнього *Кангар*, де останній означає „люди Кангхи”, тобто ім'я середньовічного племенного союзу походить від давньої назви країни» [Толстов 1948, 24].

Про перебування поблизу Хорезму кангарів, які вже розмовляли тюркською мовою, ще в середині XIII ст. свідчить західноєвропейський мандрівник Плано Карпіні: „Из земли Кангитов (кангаров. – О.Б.) мы въехали в землю Бисерминов. Эти люди говорили и доселе еще говорят команским

язьком, а закона держатся Саррацинско-го. В этой земле мы нашли бесчисленные истребленные города, разрушенные крепости и много опустошенных селений. В этой земле есть одна большая река, имя которой нам неизвестно; на ней стоит некий город, именуемый Янкинт, другой по имени Бархин и третий, именуемый Орнас (Ургенч. – *О.Б.*), и очень много иных, имена которых нам неизвестны. У этой земли был владыка, которого звали Высокий Султан, он был умерщвлен татарами со всем своим потомством, собственное имя его нам неизвестно» [Карпини 1957, 46–47]. Аналогічну інформацію про локалізацію народу *Кангли* подає також сучасник Плато Карпині – Гільйом Рубрук: „И по всей этой земле и еще дальше жили Канглы, какие-то родственники Команов. К северу от нас была Великая Булгария, а к югу вышеупомянутое Каспийское море” [Рубрук 1957, 72].

Вже наприкінці XIII ст. Рашид ад-Дін також відніс етнічну групу *канли* до числа тюркських народів: „С течением времени эти народы (тюрки. – *О.Б.*) разделились на многочисленные роды, [да и] во всякую эпоху из каждого подразделения возникали [новые] подразделения и каждое по определенной причине и поводу получило свое имя и прозвище, подобно огузам, каковой народ теперь в целом называют туркменами [туркман], они же разделяются на кипчаков, *канлы'ев*, карлуков и другие относящиеся к ним племена...” [Рашид-ад-дин 1952, 74–75]. При цьому перський історик у своїй генеалогії народів виводив походження цієї етнічної групи від легендарного Огуза: «В конце концов Огуз победил и захватил область от Таласа и Сайрама до Бухары; она стала неоспоримо принадлежать ему. ... Когда та область покорилась Огузу и укрепилось над нею его господство, он разбил золотой шатер и устроил великое празднество; почтил родственников и эмиров, обласкал всех воинов; всем дядьям и родам, которые к нему присоединились, он дал имя уйгур, так как значение этого слова на тюркском *соединяться* и *помогать*. Все племена уйгуров [происходят] от их рода. Другое племя он назвал *канлы...*» [Рашид-ад-дин 1952, 83]. У відповідності до традиції Ра-

шид ад-Дін намагався також дати своє пояснення походженню етнічної назви *канли*: «В то же самое время, как Огуз воевал со своим отцом, дядьями, братьями и племянниками, делал набеги и грабил их страны, то из всего народа, все те из его родственников, которые присоединились к нему и стали с ним заодно, по соображению собственного ума сделали повозки и нагружали на них [все] награбленное, другие навьючивали добычу на животных. [Повозку по-тюркски называют „канлы”], по этой причине и они были названы именем канлы...» [Рашид-ад-дин 1952, 84]. У той же час Рашид ад-Дін подає локалізацію канлів саме у Середній Азії. Так, на початку XIII ст., під час завоювань Чингісхана, канліїці були у війську хорезмшаха: „Когда Чингиз-хан прибыл в Отрар и назначил для ведения военных действий в окрестности [своих] сыновей и эмиров, он послал в Бенакент Алак-нойона, Сакту и Бука, всех трех с пятью тысячами людей. Они пошли туда с другими эмирами, присоединившимися к ним из окрестностей. [Наместник Бенакента] Илгету-мелик с бывшим у него войском, состоявшим из [тюрков]-*канлыицев*, сражался [с монголами] три дня...» [Рашид-ад-дин 1952а, 201]. За даними Рашид ад-Діна, були канліїці і серед захисників Самарканда: „Остаток [тюрков]-*канлыицев* [в числе] больше тридцати тысяч человек и предводителей их – Барысмас-хана, Сарсыг-хана и Улаг-хана с двадцатью с лишком другими эмирами из верховных султанских эмиров, имена которых [упомянуты] в ярлыке, написанном Чингиз-ханом Рукн-ад-дину Карту, они умертвили...” [Рашид-ад-дин 1952а, 208].

Отже, є підстави локалізувати етнічну групу *канли-кангар* на початку XIII ст. у Середній Азії поблизу Хорезму і вважати їх частиною огузів. Тому більш вірогідно, що саме про них писали Костянтин Багрянородний у середині X ст. як про „відрізаних печенігів” [Константин 1991, 157] та ал-Біруні на початку XI ст. як про сусідів хорезмійців [Волин 1941, 196]. Тому є сенс згадати припущення О.Й. Пріцака, згідно з яким кангари вже до кінця X ст. перейшли на мову східноіранської підгрупи, яка була дуже схожа на мову середньо-

азійських аланів-асів та хорезмійців [Pritsak 1976, 21–24]. Проте слід уточнити і зазначити, що до початку XI ст. середньоазійські кангари продовжували зберігати іранську мову.

Отже, навала огузів мала сприяти відходу основного масиву печенігів на захід, до степів Східної Європи. При цьому частина кангарів-„канглів” залишилася у Середній Азії і ще до початку XI ст., як свідчить ал-Біруні, продовжувала зберігати мову, близьку до аланської. Завдяки свідченням Рашид ад-Діна та інших авторів нам стало відомо, що у Середній Азії ці „кангли” увійшли до складу огузької конфедерації племен і піддалися асиміляції з боку оточуючого тюркомовного населення і вже на початку XIII ст. сприймалися або як частина огузів, або як частина команів.

Інший мусульманський автор, ал-Бакри, в XI ст. писав, що в IX ст. володіння печенігів розташовувались ще поблизу Хорезму [Куник, Розен 1878, 59–60]. Якщо взяти до уваги відомості інших письмових документів, то можна констатувати, що вже в другій половині IX ст. місцем перебування печенігів вже були степи між Волгою і Яіком. Як свідчить Костянтин Багрянородний і деякі східні автори, основний масив печенігів внаслідок тиску гузів (узів) перейшов Волгу й розселився в причорноморських степах [Константин 1991, 155; Заходер 1967, 70–76].

У своєму просуванні на захід, десь на західних рубежах Хозарії в Приазов'ї, печеніги зустрілися з угорцями в місцевості, що називалась Леведія, і відтиснули угорців до Північно-Західного Причорномор'я, в Ателькузу. А надалі угорці були витиснуті печенігами до Паннонії [Константин 1991, 160–163, 165]. Після цих подій печеніги широко розселилися в степах Північного Причорномор'я. Як ми вже відзначали, візантійський інформатор помістив на лівому березі Дніпра феми Куарцицур, Сирукалпеї, Вороталмат і Вулацопон. Вони розташовувалися в декількох днях шляху від Узії, Хозарії та Аланії. На захід від Дніпра, в безпосередній близькості від Дунайської Болгарії, перебувала фема Гіазіхопон, поруч із Угорщиною – Нижня Гіла, побли-

зу Русі – Харавої, на схід і південніше, по сусідству з „ультінами” (уличами. – О.Б.) і „деревлинами” (древлянами. – О.Б.) та іншими слов'янськими племенами – Йавдіертім [Константин 1991, 157]. Отже, ми бачимо розділення печенігів на західне і східне угруповання, що було притаманне багатьом середньовічним кочівникам.

За даними Костянтина, вісім фем печенігів розділились на сорок частин і вони мали „архонтів більш низького розряду” [Константин 1991, 155]. Очевидно, під „фемами” Костянтина слід розуміти племена, під їхніми частинами – родові об'єднання, а під архонтами – родових старійшин. Особливий інтерес становить інформація Костянтина про порядок наслідування верховної влади у племені, згідно з якою після смерті вождів фем владу успадковували їхні двоюрідні брати, бо у них утвердилась традиція не передавати верховну владу своїм дітям або братам [Константин 1991, 155]. Ця система дуже нагадує ситуацію в каганаті тюркютів, коли вже перші правлячі кагани тюркютів із роду Ашина встановили в каганаті так звану „удільно-лествичну” систему, яка упереджувала сепаратизм та робила передумову для почергового наслідування титулу великого кагана принцами по крові [Гумилев 1967, 63].

З другого боку, інформація Костянтина дає нам зрозуміти, що в середовищі самих кочових печенізьких племен існувала чітка соціальна ієрархія у відповідності до походження: „...пачинакиты называются также кангар, но не все, а народ трех фем: Иавдииртим, Куарцицур и Хавуксингила, как более мужественные и благородные, чем прочие, ибо это и означает прозвище кангар” [Константин 1991, 158]. У зв'язку з цим доцільно нагадати думку С.П. Толстова, згідно з якою правлячий страт печенігів – кангари – мав іранське походження, на відміну від основної маси населення печенізького об'єднання [Толстов 1948, 22–24]. Вже наприкінці X ст. анонімний автор „Худуд ал-'Алам” використав для позначення причорноморських печенігів термін „Тюркські Печеніги”, тоді як їхніх східних одноплемінників він назвав „Хозарські Печеніги” [Minorsky 1937, 101, 160]. Це дає підстави вважати, що у другій половині X ст. причорноморських печенігів

очолив харизматичний клан тюркського походження. О.Й. Пріцак вважає, що цей харизматичний клан мав назву *Thonuzoba* [Pritsak 1976, 15].

Інформація Костянтина Багрянородного про розселення печенігів у X ст. перегукується з відомостями східних авторів. Так, ал-Масуді на початку X ст. писав, що сусідами аланів і хозарів були чотири тюркських народи, з яких третій – це печеніги. З його повідомлення відомо, що ці тюркські племена жили у мирі з хозарським каганом і правителем аланів [Заходер 1967, 70–76; Минорский 1963, 135, 149, 151, 209]. Анонімний автор «Худуд ал-‘Алам» указував, що тюркські печеніги живуть у районі, що зі сходу обмежується землею гузів, з півдня – буртасами, або барадасами, на заході – землею малярів та русів, на півночі – річкою Рутюю [Minorsky 1937, 101].

Кілька десятиліть тому Г.О. Федоров-Давидов указав на те, що не видається можливим виділити в окремі групи торчеські (узькі) і печенізькі старожитності [Федоров-Давыдов 1966, 141]. Однак С.О. Плетньова намагалася це зробити. На думку дослідниці, печенізькі поховання у степах Північного Причорномор’я датуються за інвентарем X – початком XI ст. і мають такі риси: 1) поховання здійснювались під великими земляними насипами або були впускними у насипи попередніх епох; 2) одиночні поховання у неглибокій ямі; 3) поруч із небіжчиком у могильну яму клали голову та ноги коня (іноді корови або бика), орієнтованих мордою на захід; 4) іноді ховали опудало коня без людини (кенотаф?); 5) у похованнях цього типу зустрічались такі речі – стремена з особливою петлею, короткі прямі шаблі, луки з важкими серединними накладками, копоушки з багато прикрашеною ручкою, підвіски у вигляді стилізованих птахів, особливі серпоподібні бляшки на паску; 6) відсутність жіночих поховань; 7) наявність у похованнях особливого посуду з „розкішним” орнаментом [Плетнева 1981, 218]. У свою чергу, В.О. Іванов звернув увагу на те, що обряд поховання торків-узів був докладно описаний Ібн Фадланом: курганий насип, перекриття могили дошками,

розтягування шкіри коня тощо [Ковалевский 1956, 128]. Саме такі підкурганні поховання були поширені на території, традиційно пов’язаній з узами. Однак у X ст. у степах Приуралля й Північного Причорномор’я набули поширення й інші поховання, здійснені в курганах, для яких була характерна відсутність у могилах будь-яких внутрішніх конструкцій. Саме в місцях поширення цього типу пам’ятників європейські і східні автори традиційно локалізували печенігів. Все це дало підстави В.О. Іванову пов’язати першу групу поховань з узами, а другу – з печенігами [Іванов 1995, 42–44]. Запропонована В.О. Івановим етнокультурна карта Європейської Печенігії дозволяє уточнити кордони розселення печенігів. За його даними, на півночі печенізькі кургани доходили до р. Орелі, на півдні – до степів Криму, на заході – до Нижнього Бугу, Дністра тощо, а на сході кордон між володіннями печенігів і хозарів проходив по р. Сіверський Донець. Як відзначив дослідник, у першій половині X ст. вздовж правого берега Сіверського Дінця тягся ланцюг городищ салтівської культури, що утворювали західну лінію оборони Хозарського каганату: Верхній Салтів, Мохнач, Суха Гомольша, Богородичне, Сидорівське, Маяки тощо [Іванов 1995, 42–43]. Про те, що володіння печенігів не могли заходити далі течії Сіверського Дінця, може свідчити назва поселення Печеніги, що розташоване в декількох десятках кілометрів південніше Верхнього Салтова.

У свій час С.О. Плетньова звернула увагу на сильну європеїдність небіжчиків, похованих у курганах на території степів Східної Європи, що пов’язуються нею з перебуванням там печенігів [Плетнева 1958, 162]. При цьому дослідниця зробила досить цікаве спостереження: „Черепи печенізького періоду майже не відрізняються від болгарських черепів так званого зливківського типу – це ті ж брахікранні європеїди з незначною домішкою монголоїдності” [Плетнева 1981, 219]. Зі свого боку, Л.Г. Вуїч віднесла цих європеїдів-брахікранів до так званого типу „середньоазійського межиріччя” (САМ). При цьому був зроблений висновок, згідно з яким ці

черепи „мають досить велику схожість із черепами сарматських часів” [Вуич 1963, 433–439]. Тому С.О. Плетньова зробила припущення, що печенізький племінний союз утворився унаслідок захоплення печенігами-канглами заволзьких земель, що належали сарматським племенам. І, як вже зазначалось, дослідниця вважала, що сильній сарматизації піддалися саме п’ять племен конфедерації печенізьких племен, які не належали до числа кангарів [Плетнева 1958, 162]. Проте дуже важко на підставі рідкісного археологічного та краніологічного матеріалу визначити, які черепи належали печенігам-кангарам, а які – решті п’яти племенам, що не відносились до числа кангарів.

Костянтин Багрянородний повідомляє, що до подій другої половини IX ст. печеніги склалися лише з кангарів і відповідно тоді мали лише таку назву: „Пачинакиты же, прежде названные кангар (а название кангар давалось у них в соответствии с благородством и мужеством), двинувшись на хазар войною и будучи побеждены, были вынуждены покинуть собственную землю и населили землю турок. Когда же меж турками и пачинакитами, тогда называвшимися кангар, состоялось сражение, войско турок было разбито и разделилось на две части...” [Константин 1991, 158–161]. Звідси випливає, що етнічна назва *печеніг* виникла лише у другій половині IX ст. і спочатку поширювалась на некангарські за походженням племена. З утворенням конфедерації племен, очолюваної кангарами, етнонім *печеніг* став спільним для всіх племен цього політичного об’єднання, бо племена некангарського походження почали становити у ньому більшість. Завдяки повідомленню того ж Костянтина Багрянородного ми знаємо, що у другій половині IX ст. східними сусідами печенігів-кангарів у заволзьких степах стали узи, які наприкінці IX ст. витіснили звідти печенігів: „...пачинакиты сначала имели место своего обитания на реке Атил, а также на реке Геих, будучи соседями и хазар, и так называемых узов. Однако пятьдесят лет назад упомянутые узы, вступив в соглашение с хазарами и пойдя войною на пачинакитов, одолели их и изгнали из собствен-

ной их страны, и владеют ею вплоть до нынешних времен так называемые узы» [Константин 1991, 154–155]. Отже, у степах між Волгою і Уралом прибульці-гузи мали зустріти не лише кангарів, а й залишки племен іншого походження. Протягом кількох десятиліть окремі родові групи цих номадів і гузів співіснували на суміжних територіях у заволзьких степах, що мало привести до встановлення між ними матримоніальних зв’язків. І, як це часто трапляється серед номадів, такі об’єднання привели до утворення нових племен, які в середовищі огузів почали називатись *бечене* або *bäčänäg* – „своєк, шурин, брат в законі” [Федоров-Давыдов 1966, 135; Pritsak 1976, 5].

Необхідно зазначити, що на Нижній Волзі, насамперед на лівобережжі, у V–VIII ст. номади продовжували ховати померлих у курганах, де переважали впускні поховання у вигляді глибоких та вузьких ям з підбоями вздовж північно-західної стінки. За спостереженнями дослідників, інвентар цих поховань знаходить аналоги як серед пам’яток V–VIII ст., так і серед знахідок пізньосарматського часу, що датуються II–III ст. Саме особливості конструкції поховальних споруд, а також наявність деформованих черепів дозволили деяким дослідникам пов’язати ці пам’ятники з нащадками сармато-аланів [Максимов 1956, 65–85; Синицын 1960, 165–166; Васюткин 1992, 19–20]. При цьому ці поховання V–VIII ст. були виявлені переважно у степах лівобережного Поволжя, на північ від тих територій, що прилягали до дельти Волги, але при цьому вони розміщувались неподалік від місця найближчого зближення Волги і Дону. Верхня межа існування цих курганних поховань – VIII ст., тобто це може означати, що у IX ст. населення цього району або було знищене, або увійшло до складу нових племінних об’єднань і залишило свої території. Найбільш вірогідним видається другий варіант: місцеві роди сарматського походження об’єдналися завдяки матримоніальним відносинам з передовими родовими групами огузів і таким чином утворили кілька нових племен, які отримали назву *печеніги*. У той же час кангари заселили степи волзького лівобережжя неподалік від дель-

ти. Тиск огузьких племен у другій половині IX ст. змусив кангарів і власне печенігів об'єднатися в очолювану кангарами конфедерацію племен, яка стала своєрідним буфером між хозарами і огузами від степів Приуралля до Хорезму. У другій половині IX ст. огузи витіснили кангаро-печенігів із заволзьких територій на захід, що передбачало прохід їхніх орд через територію Хозарського каганату у найвужчому місці „хозарського коридору” – неподалік від Саркела. Проте найпівнічніші родоплемінні групи печенігів залишились у Приураллі, і саме про них на початку X ст. писав Їбн Фадлан. А на півдні залишилась частина кангарів, які були відомі в ал-Біруні на початку XI ст. як „печеніги”, а у більш пізніх авторів – як „канли”.

Отже, у степах на схід від Волги та у Середній Азії до складу печенізьких племен некангарського походження увійшло багато родів із числа нащадків сарматського населення. Проте треба зважити на те, що у підвладних до кангарів племенах конфедерації мали домінувати роди тюркського походження, бо мова більшості печенігів була тюркською. Повідомлення ж ал-Біруні дозволяє вважати, що племена кангарів розмовляли мовою східноіранської підгрупи, яка була дуже близькою до мови середньоазійських аланів-асів та хорезмійців. Таким чином, ми можемо спостерігати досить цікаву мовну ситуацію у середовищі печенігів у IX–XI ст.: кангари, які мали індоєвропейське походження, використовували мову, схожу на мову аланів, а решта племен, у середовищі яких було багато нащадків сарматів, розмовляли однією з мов тюркської групи (огузькою).

Проте під печенігами східноєвропейських степів середньовічні автори розуміли не лише прибульців-кочівників, а й місцеве осіле землеробське населення степів, яке увійшло до складу племен кангаро-печенізької конфедерації. Тому особливий інтерес становлять топонімічні назви, згадані в трактаті Костянтина Багрянородного «Про управління імперією». У цьому джерелі наведені руські й слов'янські назви 7 дніпрових порогів: *Ессуні, Улворсі – Островунапряг, Геландрі, Айфор – Неясить, Варуфрос – Вулніпрах, Леанті – Веруці, Стру-*

кун – Ханпрезі [Константин 1991, 49–51]. Дослідники вже давно намагались пояснити ці руські назви з германських мов. Однак М.Ю. Брайчевський вказав на можливий зв'язок цих топонімів з осетинською мовою [Брайчевський 1985, 19–30]. У порівнянні з попередніми етимологіями його варіанти виглядають менш переконливими, хоча особливий інтерес становить пояснення назви порога *Ессуні*. Виходячи з того, що в осетинській мові частка *æ* несе в собі негативний відтінок, а термін *спу* вживався у значенні «спати», М.Ю. Брайчевський запропонував свій варіант пояснення назви *Ессуні* – «не спи» [Брайчевський 1985, 24–25].

За спостереженнями А.О. Козловського, „у Південному Подніпров'ї в IX–XI ст. існувала культура, яка мала ряд схожих рис із слов'янськими і салтівськими пам'ятниками”. При цьому, на думку дослідника, „особливість цього району полягає в тому, що тут ці риси законсервувалися і продовжували існувати більш тривалий час порівняно з основними територіями салтівської культури і Стародавньої Русі” [Козловський 1992, 156]. Насамперед на користь цього можуть свідчити особливості жител: заглиблені у землю напівземлянки з великою прямокутною у плані піччю у кутку, що знаходять аналогії на пам'ятках X–XI ст. на території Русі; на поселенні Перше Травня в одному із жител замість печі в кутку розміщувалося відкрите вогнище, обкладене камінням, як на пам'ятках салтівської культури. Що стосується кераміки осілого населення Південного Подніпров'я, то, за визначенням А.О. Козловського, „кухонна кераміка має ряд ознак, які зближують її з салтівськими горщиками”, а „слабкопрофільовані кружальні горщики з невеликими відігнутими вінцями і горщики з високими випуклими плечиками трапляються на деяких слов'янських пам'ятках, де вони існували у VIII–X ст.”. Великий інтерес становить поховальний обряд місцевого осілого населення. Насамперед слід відзначити могильник з тілоспаленням поблизу с. Петрово-Свистунове. Інші могильники X–XI ст. лише умовно можна віднести до числа християнських. Серед них варто виділити ґрунтовий могильник біля с. Пер-

ше Травня, де небіжчики були покладені не лише у випростаному стані на спині головою на захід, а й мали риси язичницької обрядовості – наявність вуглинок і кераміки тощо. А на аналогічному ж могильнику того ж часу поблизу с. Ясинувате у деяких похованнях були знайдені ножі та астрагали. На думку А.О. Козловського, „грунтові могильники з подібним обрядом існували на території Стародавньої Русі і на деяких пам'ятках з різноетнічним населенням, наприклад у Білій Вежі” [Козловський 1992, 153–154].

Однак є дані на користь того, що у степовому Подніпров'ї проживали не лише слов'яни. Насамперед варто згадати, що у VII ст. у степовому Подніпров'ї існували гочарні майстерні у балці Канцерка, заснування яких дослідниця цих пам'яток А.Т. Сміленко пов'язує з переселенням аланів із Північного Кавказу у середовище місцевого пеньківського населення. Проте, на думку дослідниці, унаслідок нападу хозарів канцерські поселення припинили своє існування. Хоча А.Т. Сміленко припускала, що, опинившись в Подніпров'ї, ці прийшли майстри змішалися з місцевим населенням, засвоївши особливості місцевої культури [Сміленко 1975, 157; Сміленко 1980, 258]. Отже, в хозарський період вцілілі нащадки засновників гончарних майстерень у балці Канцерка могли увійти до складу місцевих племен та стати носіями іншої матеріальної культури. Хоча не виключено, що ці вцілілі алани могли піти разом з болгарським ханом Аспарухом до Подунав'я або переселитись на північ, у середовище слов'янських племен лісостепу. Принаймні у хозарські часи у VIII–IX ст. вироби типу канцерських не мали поширення у степовому Подніпров'ї. Проте дані антропології та археологічних розкопок фіксують існування в регіоні в хозарсько-печенізький період салтівського населення, що мало прийшлий характер. При цьому це населення IX–X ст. було генетично пов'язане з населенням Північного Кавказу. Так, на згаданому могильнику біля с. Перше Травня у похованні № 1 було знайдено череп небіжчика, який відноситься до південного середземноморського типу, що знаходить аналоги не лише серед доліхокранів Середнього Подніпров'я, а й серед серій ката-

комбного Верхньосалтівського могильника [Брайчевська 1962, 172].

За даними А.О. Козловського, про присутність носіїв салтівської культури в степовому Подніпров'ї може свідчити катакомбне поховання біля с. Самарівка неподалік від Дніпропетровська, де було знайдено „характерний салтівський глечик, горщик, суцільно покритий хвилястою орнаментациєю, кістки вівці” [Козловський 1992, 154]. Окрім того, біля с. Попова-Баловка Дніпропетровського р-ну також було виявлено катакомбу салтівського типу, де небіжчика супроводжувала амфора салтівського типу, стремена та вудила із псаліями. На півдні Дніпропетровської обл., біля м. Марганець, на схилі балки була зруйнована поховальна споруда, що, за словами очевидців, нагадувала салтівську катакомбу [Бубенок 1997, 28–29]. Трохи південніше катакомбних поховань у Південному Подніпров'ї набув поширення й інший тип поховальних споруд салтівського типу – ґрунтові „зливківські” поховання, які були виявлені на високих пологих берегах і залишках балок невеликих приток Дніпра та на пісчанних дюнах біля сіл Михайлівка, Вільноандріївка, Софіївка, Коломійці тощо [Швецов 1981, 96–101]. Є підстави вважати, що салтівське населення з'явилося у Нижньому Подніпров'ї у невеликий проміжок часу – в другій половині VIII – IX ст., що було пов'язано з експансією хозарів у цей період у західному напрямку після закінчення арабо-хозарських війн.

На думку А.Т. Сміленко, ці пам'ятки осілого населення Нижнього Подніпров'я IX–XI ст. мали відношення до населення пеньківської культури, яке, на її думку, було слов'янським і яке з часом асимілювало осілу частину алано-болгарських племен [Сміленко 1975, 174–175]. Проте спостереження А.О. Козловського свідчать на користь того, що у IX–XI ст. тут було багато вихідців з Південної Русі [Козловський 1992, 153–155]. Однак важливе значення має з'ясування питання, під якою етнічною назвою було відоме осіле населення степового Подніпров'я у IX–X ст.

Дослідники вже давно звернули увагу на повідомлення Першого Новгородського літопису: „И беше седяше Углице по Днепру внизъ и посемъ приидоша межѣ Бъгъ,

и Днестрь и седоша тамо” [Новгородская Первая... 1950, 109]. На підставі цього та даних археології Б.О. Рибаків обґрунтував припущення, згідно з яким у другій половині I тис. н.е. у Нижньому Подніпров’ї проживало плем’я уличів, західні кордони якого доходили до Південного Бугу, а південні – до Чорного моря. Проте наприкінці IX ст. печеніги зсунули уличів на північ, де на початку X ст. було збудовано Пересечен. А в 930-х рр., унаслідок запеклої боротьби з київським князем, уличі просунулися на захід до межиріччя Бугу і Дністра, де вони стали сусідами тиверців [Рыбаков 1951, 17]. Це припущення знайшло підтримку у В.В. Седова та А.О. Козловського [Седов 1982, 131–132; Козловський 1992, 155]. Проте дані археології свідчать про те, що і після відходу основної маси уличів у степовому Подніпров’ї у X–XI ст. продовжувала зберігатись частина колишнього населення, яку представляли, з одного боку, слов’яни – нащадки носіїв пеньківської культури та вихідців із Середнього Подніпров’я, з другого боку – носії двох варіантів салтівської культури. З цього приводу А.Т. Сміленко зазначила: „Тісні зв’язки тієї частини уличів, які лишилися у степовому Подніпров’ї із алано-болгарськими племенами і які частково осідали в цій області, привели в кінці I тисячоліття до утворення культури з рисами і слов’янських, і салтівських пам’яток” [Сміленко 1975, 160]. Отже, місцеві алани могли мати північнокавказьке походження.

Продовжуючи цю тему, варто звернути увагу на наведені Костянтином Багрянородним назви рік у місцевості печенігів, раніше заселеній угорцями: *Варух*, *Куву*, *Трулл*, *Брут*, *Серет*. І якщо перші три назви є тюркськими еквівалентами назв Дніпра, Бугу й Дністра, то у двох останніх вгадуються відповідно гідроніми *Прут* і *Сірет* іранського й давнього індоєвропейського походження [Константин 1991, 394]. Це може свідчити про те, що на берегах цих річок тривалий час могло зберігатись колишнє аборигенне населення.

У зв’язку з цим доречно нагадати, що у 922 р. константинопольський патріарх Микола Містик в одному зі своїх листів до болгарського царя Симеона повідо-

мляв про широкі плани візантійського двору скласти проти болгар та інших північних народів коаліцію з „турок (венгров. – *О.Б.*), печенегов, русских, аланов и других скифских племен” [Златарски 1895, 149–150]. Аналізуючи це, Ю.А. Кулаковський зробив висновок: „Якщо у Візантії вважали можливим залучити їх до участі у нападі на Болгарію, значно віддалену від їхньої кавказької батьківщини, то досить вірогідно, що Алани жили вже тоді у місцях, більш близьких до області нижнього Дунаю, звідкіля печеніги здійснювали свої напади на Болгарію” [Кулаковський 1899, 54].

За визначенням М.В. Бібікова, «„скіфами” візантійські автори називали найрізноманітніші етнічні групи, і не лише кочівників» [Бібіков 1999, 202]. Отже, Микола Містик назвав „скіфами” не лише печенігів, а й осіле населення Північно-Західного Причорномор’я. При цьому „руські” та „алани” уявлялися Миколою Містиком як одне ціле з печенігами. У той час „турки”-мадари вже проживали у Паннонії. Проте не зрозуміло, кого мав на увазі Микола Містик, коли згадував „аланів” і „руських”. Необхідно зазначити, що патріарх Микола Містик добре орієнтувався в тому, хто такі алани. Вже на початку X ст., саме під час перебування на патріаршому престолі Миколи Містика, частина північнокавказьких аланів офіційно прийняла християнство. Деякі сучасні дослідники навіть вважають, що північнокавказькі алани стали християнами вже в перше патріаршество Миколи Містика, що мало місце між 901 і 907 рр. [Кузнецов 1984, 204; Fickner 1922, 100]. Отже, Микола Містик не міг помилитись і тому назвав „аланами” етнічну групу, дуже близьку за мовою та культурно- побутовими ознаками до аланів Північного Кавказу.

Однак є дані, що свідчать на користь того, що до початку X ст. алани могли перебувати на території Північно-Західного Причорномор’я. Так, у VIII ст. Аланія була зображена на карті Беата на північ від гирла Дунаю [Райт 1968, 68–70]. Проте відомо, що іспанський картограф не міг тоді побувати у Північному Причорномор’ї, і тому є більше підстав вважати, що він користувався застарілими мапами часів ан-

тичності. Саме в античних джерелах ріка Прут була названа не інакше як «ріка аланів» [Абаев 1958, 486]. Однак великий хронологічний розрив між повідомленням Миколи Містика і античними джерелами не дозволяє вважати, що з часів пізньої античності до початку X ст. у Північно-Західному Причорномор'ї міг зберігатись масив аланського населення. Окрім того, європейські джерела повідомляють, що наприкінці IX ст. угорцям завойовувати Паннонію допомагали їхні аланські союзники [Kucharsky 1938, 8]. Виходячи з цього, можна вважати, що разом з угорцями до Паннонії переселилися алани саме з Північно-Західного Причорномор'я. При цьому не виключено, що частина цих аланів мала залишитись у цьому регіоні, і саме про них згадував у 922 р. у своєму листі Микола Містик.

Проте дані давньоруських джерел дозволяють вважати, що алани з'явилися у регіоні незалежно від угорців. Так, за визначенням автора «Повісті врем'яних літ» територія Дністровсько-Прутського межиріччя «зваху от грекъ Великая Скуфь» [ПВЛ 1950, 14, 24, 210, 220]. Цікаво те, що «Повість врем'яних літ» як мешканців Північно-Західного Причорномор'я у X ст. згадує племена тиверців й уличів: «...а Оуличи и Тиверци седяху бо по Днестру, приседяху къ Дунаеви. Бе множество ихъ; седяху бо по Днестру оли до моря, и суть грады их и до сего дне» [ПВЛ 1950, 14]. Однак в Іпатському літописі подано більш широку локалізацію розселення тиверців та уличів: «...а Улутичи, Тиверци седяху по Бугу и по Днепру и приседяху къ Дунаеви» [Ипатьевская 1843, 10; Повість врем'яних літ 1990, 20–21]. Аналогічна інформація також міститься і в Радзивилівському списку: «...а Улутичи, Тиверци седяху по Бугу и по Днепру, оли и до моря, и суть грады их и до сего дня, и зовяхуся от грекъ Великая Скуфь» [Радзивилівская летопись 1989, 14]. Як уже зазначалось, така локалізація тиверців та уличів була до початку X ст., і відповідно до неї на Нижньому Дніпрі проживали саме уличі, яких наприкінці IX ст. печеніги зсунули на захід, до межиріччя Бугу і Дністра, де вони стали сусідами тиверців [Рыбаков 1951, 17; Седов 1982, 131–

132; Козловський 1992, 155]. Ці племена об'єднання фігурують у літописах при описі подій 885, 907, 940 рр. [ПВЛ 1950, 226, 254, 263]. Звертає на себе увагу те, що тиверці й уличі стоять якось окремо від інших слов'янських племен і фактично не залучаються літописцем до їхнього числа. Якщо порівняти дані Миколи Містика про осіле населення Північно-Західного Причорномор'я на початку X ст. з даними про це у «Повісті врем'яних літ», то побачимо, що „руським” і „аланам” у першому документі відповідають „тиверці” та „уличі” у давньоруському джерелі. Отже, виходить, що „тиверці” та „уличі” являли собою змішане алано-слов'янське населення регіону.

Деякі дослідники схильні виводити походження етноніма *тиверці* від античної назви Дністра – *Тірас*, – що утворилася, на їхню думку, від іранського терміна *turas* – „швидкий” [Marquart 1903, 189–190; Vasmer 1923, 61–63; Kucharski 1938, 6; Шахматов 1919, 31; Фасмер 1973, 55]. На підставі цього В.В. Седов зробив такий висновок: „Є підстави вважати, що племінна назва тиверців відноситься за часом до VI ст. Тиверцями, вірогідно, почала називатися та частина слов'ян-антів, яка проживала в басейні Дністра ще в епоху черняхівської культури. Цей етнонім міг з'явитися лише в період слов'яно-сарматського контакту. Скоріш за все, тиверці займали, окрім власне Подністров'я, також межиріччя Дністра і середньої течії Південного Бугу. Окрім згаданого вище повідомлення Іпатського літопису, про це свідчить топонім Тиврів – давньоруське поселення (XIV ст.) на Південному Бузі, південніше сучасної Вінниці. З літописного повідомлення випливає, що тиверцям належала і нижня течія Дністра впридул до Чорного моря. Однак у 30-х роках X ст. сюди ж переселились уличі” [Седов 1982, 129]. Можливо, що про змішаний характер тиверців свідчить інформація «Повісті врем'яних літ», згідно з якою тиверці „суть толковини” [Лаврентьевская... 1846, 45]. У свій час О.І. Соболевський вбачав у назві *тиверці* тюркський термін *tiv-ar* – „перекладач” – і, таким чином, розглядав давньоруське „толковини” не інакше як переклад на давньоруську мову са-

моназви одного з тюркських (печенізьких) племен [Соболевский 1910, 183–184]. На думку О.С. Стрижака, термін „толковины” був використаний щодо тиверців у значенні „перекладачі” тому, що це плем’я знало не лише слов’янську мову, а й грецьку і під час походу Олега на Візантію в 907 р. вони могли використовуватись як перекладачі [Стрижак 1969, 47–56]. Отже, якщо тиверці і були за походженням антами, тобто мали ірано-слов’янське походження, вони навряд чи могли б до початку X ст. зберегти іранську мову.

Дані археології також не можуть свідчити про перебування на землях тиверців носіїв салтівської культури, серед яких повинна була поширена традиція катакомбних поховань. За даними В.В. Седова, у IX–X ст. на землях літописних тиверців набула поширення традиція інгумаційних поховань як у ґрунтових могильниках, так і кремацій під невеликими курганними насипами [Седов 1982, 129–130]. У той же час дані археологічних досліджень, проведених М. Комшею, свідчать про те, що в Дністровсько-Прутському межиріччі в IX–X ст. мали поширення пам’ятники салтівського типу, що традиційно пов’язують з населенням Дунайської Болгарії [Comsa 1960, 393–422]. Саме за останні десятиліття на території Одеської обл. та Молдови було досліджено більше ста об’єктів VIII–X ст., об’єднаних в археологічну культуру, що отримала назву балкано-дунайської. Для неї притаманне співіснування салтівських рис з несалтівськими, що пов’язується з присутністю слов’ян. Насамперед варто відзначити співіснування на поселеннях цієї культури квадратних землянок з глиняними печами і наземних юртоподібних будівель з каменю, а також поширення кераміки салтівського і так званого „слов’янського” типів. Звертає на себе увагу біритуалізм поховального обряду: обряд кремації співіснував з обрядом інгумації. У даному випадку мова може йти про культурну, а можливо, і про етнічну консолідацію салтівського і слов’янського населення, а також кочівників тюркського походження. Існує думка, що виникнення цих пам’яток у Північно-Західному Причорномор’ї було пов’язане зі становленням Першого Бол-

гарського царства [Плетнева 1967, 7–8, 12, 187–188; Смиленко 1992, 38–41; Руссев 1995, 103–107]. Проте схожість зазначеного типу пам’яток із салтівською культурою була настільки разючою, що С.О. Плетньова у свій час навіть запропонувала розглядати балкано-дунайську культуру як один із варіантів салтівської [Плетнева 1967, 7–8, 12, 187–188]. Отже, є підстави вважати, що поширення пам’яток салтівського типу у Північно-Західному Причорномор’ї варто пов’язувати не лише з експансією в регіоні у X ст. болгар – творців Першого Болгарського царства, а й з міграцією зі сходу носіїв салтівської культури, які на берегах Дніпра влилися до складу племінного об’єднання уличів. Як ми відзначали, до навали печенігів у степовому Подніпров’ї, там, де локалізуються уличі, в обмеженому районі мали поширення катакомби салтівського типу, що може вказувати на міграцію сюди аланів північнокавказького походження. Саме перебування цих аланів у складі уличів і міг зафіксувати у 922 р. константинопольський патріарх Микола Містик в одному зі своїх листів до болгарського царя Симеона. Досить цікаво, що Константин Багрянородний відзначив, хто з печенігів межував з уличами: „...фема Иавдиртим соседит с подплатежными России местностями, с ультинами, деревленинами, лензанинами и прочими славянами” [Константин 1991, 156–157].

Оповідуючи про печенізькі території, розташовані поруч з Дунайською Болгарією, візантійський імператор залишив досить цікаву інформацію про печенізькі фортеці: „...по сю сторону реки Днестра, в краю, обращенном к Булгарии, у переправ через эту реку, имеются пустые крепости: первая крепость названа пачинакитами Аспрон, так как ее камни кажутся совсем белыми; вторая крепость Тунгаты, третья крепость Кракнакаты, четвертая крепость Салмакаты, пятая крепость Сакакаты, шестая крепость Гиэукаты. Посреди самих строений древних крепостей обнаруживаются некие признаки церквей и кресты, высеченные в песчанике, поэтому кое-кто сохраняет предание, что ромеи некогда имели там поселение» [Константин 1991, 156–157]. Саме це повідомлення дає під-

стави вважати, що печеніги використовували залишки фортець пізньоримського часу як сезонні зимівники, розташовані у дуже важливих стратегічних місцях – біля переправ через Дністер. Збереження контролю над цими фортецями мало важливе значення для печенігів, бо відносини із сусідньою Дунайською Болгарією за часів Костянтина Багрянородного відзначалися певною напруженістю. Про складні печенізько-болгарські відносини візантійський автор повідомляє: „...и булгарам более страшным казался бы василевс ромеев и мог бы понуждать их к спокойствию, находясь в мире с пачинакитами, поскольку и с этими булгарами соседят названные пачинакиты и, когда пожелают, либо ради собственной корысти, либо в угоду василевсу ромеев, могут легко выступать против Булгарии и, благодаря своему подавляющему большинству и силе, одолевая тех и побеждая. Поэтому и булгары проявляют постоянное старание и заботу о мире и согласии с пачинакитами. Так как [булгары] многократно были побеждены и ограблены ими, то по опыту узнали, что хорошо и выгодно находится всегда в мире с пачинакитами» [Константин 1991, 40–41].

Для нас великий інтерес становить походження назв цих печенізьких фортець. На думку М.О. Баскакова, назви всіх фортець, окрім першої *Аспрон*, що означає грецькою „Біла”, тюркські й піддаються перекладу. Так, у назві *Тунгати* дослідник схильний був побачити тюркський топонім *Тун-катай* – „Мирна фортеця”, *Кракнакати* – *Карак-катай* – „Сторожова фортеця”, *Салмакати* – *Салма-катай* – „Патрульна фортеця”, *Сакакати* – *Сака-катай* – „Фортеця на палях”, *Гисукати* – *Йайу-катай* – „Військова фортеця” [Баскаков 1960, 129]. Однак важливо те, що друга частина цих топонімів *гати* або *кати* означає фортецю, і можна цілком погодитися з думкою коментатора цього фрагмента джерела Т.М. Калініної, що згаданий термін має давньоіранське походження [Константин 1991, 391, прим. 19]. У свій час С.П. Толстов, намагаючись довести зв'язок кангарів-печенігів із Хорезмом, навів ці назви печенізьких фортець і при цьому зазначив: «Із контексту зро-

зуміло, що ці печенізькі назви були дані вже зруйнованим мертвим містам. У цьому зв'язку досить важливо відзначити загальне значення слова *kaθ* у хорезмійському в Якута (IV. 222) „руїни у пустелі”, дослівно „стіна у пустелі, нічим не оточена”, при збереженні значення „місто” у власному імені стародавньої столиці Хорезму – Кята. Нам видається безсумнівним, що у печенізькому *kat* – „руїни” ми маємо ранньосередньовічне запозичення з хорезмійської» [Толстов 1948, 23]. Коментуючи цей пасаж із твору Костянтина Багрянородного, О.Й. Прицак зазначив: „Я не можу входити тут в етимологію назв усіх шести міст, а обмежуся лише четвертим і п'ятим, а саме: *Salmakátai* і *Sakakátai*. *Salma* тут замість правильного *Sarma*, цебто «місто Сарматів», а *Saka* – це відома назва іранських скіфів. Можна прийняти, що слово *talmaθ* є тюркське *tilmaθ*. Назви міст, які є іранські, дають підставу до гіпотези, що толковини (улічі і тіверці) були іранського походження, але служили прекладачами Степовим імперіям, як, наприклад, печенігам, але також і Русі» [Прицак 2008, 207].

Проте, як уже зазначалось, є підстави говорити про наявність іранського елемента у складі самих печенізьких племен. Тому є сенс звернути увагу на інформацію Костянтина про те, яке з печенізьких племен проживало у вказаному районі: „...фема Гиазихопон соседит с Булгарией” [Константин 1991, 156–157]. А нам відомо, що плем'я Гиазихопон не належало до числа кангарських племен печенізької конфедерації. Отже, наведені Костянтином печенізькі назви фортець є дуже важливим джерелом про мову п'яти печенізьких племен некангарського походження. Таким чином, наявність у лексиці печенігів некангарського походження слів як власне тюркських, так й іранських дозволяє говорити про сарматський субстрат в етногенезі п'яти печенізьких племен – Сірукалпеї, Вороталмат, Вулацопон, Гиазихопон та Харавої. На що ми вже звертали увагу.

Не менший інтерес становлять степи Дніпровсько-Донського межиріччя. У зв'язку з цим хочеться нагадати зауваження давньоруського перекладача «Історії іудей-

ської війни» Йосифа Флавія, що «Язык же ясеский ведомо есть, яко от печенеженька рода родился, живущие подле Таны и Меотского моря» [Мещерский 1958, 454]. У даному випадку необхідно виходити із психології середньовічного перекладача, для якого поняття про мову й про етнічну приналежність (у нашому розумінні) були адекватними. Не випадково в Йосифа Флавія зазначений фрагмент має вигляд: «Народ аланы есть скифское племя, живущее у Танаиса и Меотийского озера» [Миллер 1887, 40]. Виходячи з даних ал-Біруні про іранську мову кангарів-печенігів, слід згадати інформацію Костянтина про те, що одне з кангарських племен *Куарцицур* проживало на схід від Дніпра, тобто неподалік від Дону й Азовського моря. Якщо мова цього племені насправді була іранська, то й окремі роди з цього печенізького племені, які залишались у приазовських та придонецьких степах у XII ст., мали б розглядатися давньоруським перекладачем як яси.

Очевидно, лівобережні печеніги брали участь у війні хозарів проти коаліції, очолюваної візантійцями, що мало місце за часів правління хозарського царя Веніаміна. Про це нам повідомив анонімний автор „Кембриджського документа” [Голб, Прицак 1997, 140–141]. Інформація Костянтина Багрянородного дозволяє нам визначити, які з печенізьких племен у союзі з аланами-асами воювали проти хозарів і правителя північнокавказьких аланів. У першій половині X ст. у степах на схід від Дніпра проживали такі племена печенігів: „...четыре рода пачинакитов, а именно: фема Куарцицур, фема Сирукалпеи, фема Воротолмат и фема Вулацопон, – расположены по ту сторону реки Днепра по направлению к краям [соответственно] более восточным и северным, напротив Узии, Хазарии, Алании, Херсона и прочих Климатов” [Константин 1991, 156–157]. О. Прицак навіть спробував окреслити територію кожного з цих печенізьких племен окремо: Куарцицур – у межиріччі Сейму та Орелі; Сирукалпеї – в басейні Сіверського Дінця; Воротолмат – найближче розташоване до північнокавказьких аланів плем’я; Вулацопон – біля візантійських володінь у Криму [Pritsak 1976, 13–14]. З огляду на це є підстави стверджувати, що в районі Кри-

му та в басейні Сіверського Дінця окремі печенізькі роди могли межувати з алано-болгарським населенням Хозарського каганату. Проте немає підстав вважати, що територія лівобережної частини Печенігії заходила на території поширення салтівської культури в басейні Сіверського Дінця.

Однак дані деяких письмових джерел дозволяють стверджувати, що вже в хозарський період окремі групи печенігів могли оселитися поблизу Саркела. Так, анонімний автор компілятивного трактату “Худуд ал-’Алам” відзначає існування на території Хозарської держави в X в. особливих “хозарських печенігів”, які проживали на північ від північнокавказьких аланів: «На восток от них горы хазар; на юг от них аланы; на запад от них море Гурз (Азовское. – О.Б.); на север от них страна Мирват» [Minorsky 1937, 160]. Сучасні дослідники одностайні в думці, що володіння вказаної групи печенігів доходили до хозарського Саркела. Примітно, що мусульманські і візантійські автори, описуючи події першої половини X ст., жодного разу не згадують печенігів у районі Саркела. Інформація про “хозарських печенігів” міститься лише в компілятивному трактаті „Худуд ал-’Алам”, написаному вже наприкінці X ст. Саму появу печенігів у степах Азовсько-Каспійського міжмор’я анонімний автор цього географічного твору описує таким чином: «Они в древности были сборищем из печенегов турецких, пришли сюда, овладели силой этой областью и здесь поселились. Они владеют палатками, шатрами, (всяким) скотом и баранами. Они переходят с места на место в этой области в зависимости от пастбищ, находящихся в хазарских горах; хазарские пленники, попадающие в мусульманские области, большею частью происходят отсюда» [Худуд ал-’Алам 1930, 31]. Тобто є підстави вважати, що частина печенігів могли силоміць захопити хозарську територію поблизу Саркела лише в період значного послаблення Хозарського каганату – у середині X ст. Згадування автором „Худуд ал-’Алам” “тюркських печенігів” дозволяє бачити в цих переселеннях одне з племен печенігів причорноморських. О. Прицак вважав, що цими „хозарськими печенігами” стало приазовське печенізьке плем’я Воротолмат [Pritsak 1976, 14].

С.О. Плетньова з перебуванням печенігів біля Білої Вежі пов'язала західну ділянку кочівницького могильника (19 насипів), для поховань якої були притаманні такі риси: 1) „під кожним насипом у неглибокій могилі був похований на спині з руками уздовж тулуба, орієнтований головою на південний захід один померлий”; 2) „основна частина похованих європеїдибрахікрани”; 3) „переважав звичай укладати залишки коня (опудало з голови, ніг, відокремлених по п'ятий суглоб, і шкіри) поруч з небіжчиком”; 4) „використовували тверді вудила без перегину” [Плетнева 2006, 245]. Щодо походження цих підкурганних поховань С.О. Плетньова ще у своїй публікації 1963 р. висловила досить важливе припущення: «В IX – на початку X ст. це були, скоріш за все, печенізькі роди, які вийшли із середовища так званих „хозарських печенігів”, котрі кочували у Приазов'ї. У руський період існування кочове, васальне до міста об'єднання продовжувало існувати. Цілком ймовірно, що воно поповнювалось новими родами гузів-торків, які просунулися у другій половині X ст. до південноруських степів. Європеїдність більшості похованих не суперечить висловленій гіпотезі. Абу-Дулеф, який описав печенігів зі слів очевидців, відзначає їхні типово європеїдні риси – „це люди довгобороді, вусаті”» [Плетнева 1963, 258]. У своїй думці про європеїдність більшості похованих на західній ділянці кочівницького могильника поблизу Саркела С.О. Плетньова виходила з висновків Л.Г. Вуїч. Остання віднесла цих європеїдів-брахікранів до типу „середньоазійського межиріччя” (САМ). Унаслідок цього було зроблене важливе спостереження: «Черепи кочівників європеїдної групи знаходять досить велику схожість з черепами сарматських часів. Найбільш близькими з останніх є черепи виокремленої Г.Ф. Дебецом так званої „астраханської групи”, а також сарматські черепи Подоння з курганів, що були розташовані поблизу Саркела – Білої Вежі». У цьому дослідник вбачає наслідок асиміляції тюрками-кочівниками племен сарматського походження як у Середній Азії, так і в південноруських степах [Вуїч 1963, 433–439]. Проте ці процеси відбувалися до того, як печеніги оселилися поруч із Саркелом.

Що стосується характеру взаємин печенігів з алано-болгарським населенням Саркела, то С.О. Плетнева відзначила досить цікаві риси у поховальному обрядові місцевих кочівників: „Варто відзначити, що спорудження окремих кенотафів із залишками коня та інші, більш дрібні деталі поховального обряду, в окремих випадках невеликі підбої у стінках деяких могил, приступки, трупоположення на боці із зігнутими ногами і навіть залишені у засипці могили горщики з їжею могли бути запозичені кочівниками від місцевих алано-болгарських племен, з якими азійські кочівники, безумовно, мали тісні політичні та родинні зв'язки” [Плетнева 1963, 240].

У зв'язку з цим великий інтерес становлять два жіночих поховання, здійснені в кургані № 38 на західній ділянці кочівницького могильника. Перше було основним і належало літній жінці, яка була у могильній ямі у випростаній позі на спині головою на захід – південь – захід. Друге поховання було впускним і належало також літній жінці. Проте вона була похована за іншим обрядом: головою на захід – південь – захід; у трохи скорченій позі на правому боці; при цьому ліва нога була витягнута, а права – трохи зігнута; руки були зігнуті у ліктях [Плетнева 1963, 225]. Коментуючи останній обряд поховання, С.О. Плетньова у своїй монографії, присвяченій кочівницькому могильнику Саркела, віднесла це поховання до числа мусульманських. Підставою для цього стало те, що поховальний обряд впускного поховання, на думку С.О. Плетньової, нагадував мусульманський: „...легкий правий поворот, обличчям на південь – до Мекки”. При цьому в обох похованнях був ще відсутній інвентар [Плетнева 1990, 12]. Проте найближчі синхронні аналоги цьому жіночому похованню були відомі дуже далеко від Саркела – на території Волзької Булгарії. Більш вірогідною є версія про місцеве походження другого впускного поховання.

За спостереженнями Л.Г. Вуїч, основне поховання належало літній жінці-брахікрану, яка була носієм змішаного антропологічного типу. Впускне ж поховання належало літній жінці, хоча і брахікрану, але носієві антропологічного типу середньоазійського межиріччя (САМ), що

набув поширення не лише серед поховань кочівників західної ділянки біля Саркела, а й серед частини салтівського населення Саркела [Вуич 1963, 433]. Отже, є підстави підтримати перший висновок С.О. Плетнєвої, котрий вона зробила ще в публікації 1963 р.: „...ця остання була похована на боці із трохи підігнутими ногами, тобто так, як ховали жінок аланські племена Подоння у VIII–IX ст.” [Плетнева 1963, 239].

Таким чином, можна припустити, що в середовищі печенігів, які ховали своїх небіжчиків поблизу Саркела, були вихідці із середовища алано-болгарського населення фортеці. У жінці, похованій в основному похованні кургану № 38, варто вбачати або печеніженку, або дружину печеніга, який мав її поховати за звичаєм свого племені. Похована ж у впускному похованні жінка, тобто пізніше, мала б перебувати із жінкою з печенізького середовища або в родинних стосунках, або бути її служницею. Принаймні той факт, що це впускне поховання було здійснене за салтівськими традиціями, може свідчити на користь перебування у середовищі печенігів вихідців із салтівської громади Саркела. Очевидно, ці люди у печенізькому суспільстві посідали низький соціальний статус (були рабами або залежним населенням). Це можна пояснити тим, що чоловіки-печеніги відчували нестачу жінок і тому були змушені брати собі із середовища салтівського населення Саркела дружин та наложниць.

Печеніги панували у причорноморських степах майже півтора століття, аж доки їх звідти у першій половині XI ст. не потіснили нові прибульці зі Сходу – торки-узи, які не надовго затримались у Північному Причорномор'ї. Проте після того печеніги не зникли зі сторінок історії – одна частина печенігів оселилась на землях Південної Русі, інтегрувавшись із часом в об'єднання “Чорних клобуків”; друга частина печенігів перейшла до Балкан і згодом опинилася на службі у візантійських імператорів; певна частина печенігів опинилася в Угорщині [Бибигов 1999, 199–228; Толочко 1999, 79].

На думку угорського дослідника А. Палочі-Хорвата, окремі групи печенігів могли з'явитися на території Угорщини вже наприкінці X ст. Між 1027 і 1036 рр. обмежені печенізькі військові контингенти вже

використовувалися угорськими королями для походів на Нижній Дунай. У той час печеніги зазнавали тиску з боку своїх східних сусідів – гузів. Навіть на початку експансії куманів у другій половині XI ст. печеніги продовжували перебувати на Нижньому Дунаї. Лише після 1091 р., унаслідок тиску об'єднаних військ Візантії і куманів, печеніги залишили землі Північно-Західного Причорномор'я та розселилися на території сусідніх держав, у тому числі в Угорщині. Відомо, що за часів правління угорського короля Стефана II (1116–1131 рр.) печеніги вже у значній кількості переселилися до Угорщини. Дані письмових джерел, топонімії та археології свідчать про те, що печеніги були розселені на західних і північно-західних територіях сучасної Угорщини [Paloczi-Horvat 1989, 27–38].

В Угорщині, в ареалі розселення печенігів, є сім місцевостей, що мають назви *Eslar*, *Oslar* (від *Aslar*). На думку дослідників, у цих топонімах міститься пам'ять про ясів, де *As* – це тюркська назва аланів, а *lar* – тюркський показник множини [Немет 1960, 4]. Місцевості з тюркськими назвами *Eslar*, *Oslar* (Яси) є на півночі Угорщини – у комітатах Сабоц і Ноград, у комітаті Борсод – західніше від вищезначеної місцевості, у комітаті Пешт – між Тисою і Дунаєм, у комітаті Сомош – на південь від озера Платтен, у старій Південній Угорщині – південніше Темешбурга [Немет 1960, 4–5]. Як свідчать угорські документи, назва місцевості *Azalar* (Яси) уже існувала в комітаті Somogy (на південь від озера Платтен) у 1229 р., тобто до вторгнення тюркомовних куманів (кунів) до Угорщини, що має бути наслідком перебування тут печенігів [Немет 1960, 4]. Очевидно, що до цього типу топонімів варто віднести назву сучасного поселення *Ászár*, розташованого на північному заході Угорщини, поблизу міста Kisbér.

В.П. Шушарін існування в Угорщині топонімів зазначеного типу пов'язує з перебуванням там аланів і пояснює це таким чином: «Про те, що ці алани піддалися тюркізації (згадаємо, що в ареалі салтовомаяцької культури вони проживали разом з болгарами-тюрками), говорить та обставина, що в топонімії їхня назва збереглася у формі тюркської множини *Ос-лар*» [Шу-

шарин 1997, 215]. Однак незрозуміло, чому в Угорщині аланам знадобилося називати свої поселення терміном «яси», та ще тюркською мовою. Більш ймовірним виглядало б те, що так тюркомовні сусіди називали поселення своїх сусідів-аланів, виділяючи їх таким чином із середовища іншого населення. Більш логічно припустити, що такими тюркомовними сусідами аланів в Угорщині в домонгольський період були печеніги. Не виключено, що печеніги-тюрки могли розселити васальні їм аланські роди на кордонах території, відведеної для проживання печенізької орди, щоб ті виконували роль своєрідного заслону від сусідніх племен та народів. Цілком можливо, що ці алани були союзниками печенігів і переселились разом до Угорщини з Північно-Західного Причорномор'я, де увійшли як складова частина до складу печенізьких племен. На користь того припущення, що значна частина аланів після X ст. могла піти з Північно-Західного Причорномор'я разом з печенігами, може свідчити відсутність відомостей у письмових джерелах про перебування аланів у цьому регіоні після середини X ст.

Отже, можна стверджувати, що під печенігами середньовічні автори розуміли не лише кочівників-прибульців, а й підкорене осіле землеробське населення степу, яке увійшло до складу печенізької конфедерації. Ведучи розмову про соціальний устрій печенізького суспільства, необхідно звернути увагу на те, що в підпорядкованому становищі щодо кочівників-печенігів перебували не лише осілі землероби, а й захоплені у полон іноземці. Печенігам, як і решті кочівників, було притаманне таке явище, як рабовласництво. Про це є свідчення у деяких середньовічних авторів. Так, Костянтин Багрянородний повідомляє, що візантійці підбурювали печенігів нападати на русів та угорців з метою отримання рабів [Константин 1991, 38–39]. Цілком вірогідно, що печеніги робили набіги за полоненими, позаяк у Візантії та Арабському халіфаті існував попит на цей товар. Проте власне економіка печенігів також вимагала застосування рабів, але в обмежених масштабах, і тому полонені жінки та діти

могли використовуватись у господарстві на найменш престижних роботах.

Таким чином, дані письмових джерел дозволяють припускати, що об'єднання причорноморських печенігів у Північному Причорномор'ї було поліетнічним і відповідно до цього представники окремих етнічних груп мали певний соціальний статус, згідно з яким вони мусили займатись окремим видом діяльності. Так, наприкінці X ст. печенізьку конфедерацію могли очолити представники тюркського харизматичного клану, що у значній мірі могло прискорити тюркізацію індоєвропейського населення, яке перебувало у складі печенізького об'єднання. Проте тривалий час найвищий щабель у соціальній ієрархії печенізького суспільства належав трьом кочовим племенам, які були представниками етнічних груп кангарів, що були носіями однієї із східноіранських мов. Інші п'ять кочових печенізьких племен мали являти собою тюркомовне кочове населення цієї конфедерації, але вони при цьому мусили перебувати у васальній залежності від кангарів. Є підстави вбачати у власне печенізьких племенах тюркомовне населення, що утворилося у заволзьких степах унаслідок змішання огузьких родів з родами сарматського походження. Ще нижчий щабель у цій ієрархії печенізького суспільства мав належати аланам, слов'янам та іншим осілим етнічним групам. Найнижче соціальне становище в печенізькому суспільстві посідали раби, які були з числа полонених слов'ян, угорців, хозарів тощо. Суперечливі повідомлення про мову печенігів, котрі нам залишили середньовічні автори, відображають насамперед зміну мови печенізькою верхівкою – кангарами, які спочатку були іраномовними, але вже після X ст. під впливом переважаючої тюркомовної більшості власне печенізьких племен мали перейти на одну з мов тюркської групи. Отже, значний прошарок печенізького суспільства у степах Східної Європи становило індоєвропейське за походженням населення, яке завдяки переважаючій чисельності тюркомовного елемента всередині конфедерації поступово перейшло на одну з тюркських мов.

¹ مديدا وخرب ايضا فانتقل سكانها الى ساحل بحر الخزر ثم جنس الان والاس ولغتهم الآن متركية من الخوارزمية والبجناكية
فعمر بقا كسيره رمنا

Література

- Абаев В.И. **Историко-этимологический словарь осетинского языка**. Т. I. Ленинград, 1962.
- Артамонов М.И. **История хазар**. Ленинград, 1962.
- Бартольд В.В. Очерк истории туркменского народа // **Бартольд В.В. Сочинения**. Т. II. Ч. 1. Москва, 1963.
- Баскаков Н.А. **Тюркские языки**. Москва, 1960.
- Бибииков М.В. **Византийские источники по истории Древней Руси и Кавказа**. Санкт-Петербург, 1999.
- Бируни Абу-Рейхан. **Избранные произведения**. Т. III. Ташкент, 1966.
- Бичурин Н.Я. (Иакинф). **Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена**. Т. I. Москва – Ленинград, 1950.
- Брайчевська А.Т. Древньоруські пам'ятки Дніпровського Надпорожжя // **Археологічні пам'ятки УРСР**. Т. 12. Київ, 1962.
- Брайчевский М.Ю. „Русские” названия порогов у Константина Багрянородного // **Земли Южной Руси в IX–XIV вв.** Киев, 1985.
- Бубенок О.Б. **Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.)**. Киев, 1997.
- Васюткин С.М. К вопросу об исторических судьбах сарматского населения Нижнего Поволжья // **Вопросы этнической истории Волго-Донья**. Материалы научной конференции. Пенза, 1992.
- Волин С. К истории древнего Хорезма // **ВДИ**, 1941, № 1.
- Вуич Л.Г. Черепа из кочевнического могильника возле Саркела – Белой Вежи // **МИА**. № 109. Москва, 1963.
- Голб Н., Прицак О. **Хазарско-еврейские документы X века**. Москва – Иерусалим, 1997.
- Гумилев Л.Н. **Древние тюрки**. Москва, 1967.
- Гундогдыев О. **Прошлое туркмен**. Москва, 1998.
- Заходер Б.Н. **Каспийский свод сведений о Восточной Европе**. Т. II. Булгары, мадьяры, народы севера, печенеги, русы. Москва, 1967.
- Златарски В.Н. Писмата на цариградския патриарх Николае Мистико до българския цар Симеон // **Сборник за народни умотворения, наука и книжнина**. Кн. XII. София, 1895.
- Иванов В. Етнокультурна карта Євразійського степу за часов Ахмеда Ібн Фадлана // **Східний світ**, 1995 (№ 2) – 1996 (№ 1).
- Ипатьевская летопись // **ПСРЛ**. Т. II. Санкт-Петербург, 1843.
- Калинина Т.М. **Сведения ранних ученых Арабского халифата**. Москва, 1988.
- Картины П. История монгалов // **Картины П. История монгалов**. Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. Москва – Ленинград, 1957.
- Кляшторный С.Г. **Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии**. Москва, 1964.
- Ковалевский А.П. **Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.** Харьков, 1956.
- Козловський А.О. **Историко-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст.** Київ, 1992.
- Коковцов П.К. **Еврейско-хазарская переписка в X в.** Ленинград, 1932.
- Константин Багрянородный. **Об управлении империей** / Под ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева. Москва, 1991.
- Кузнецов В.А. **Очерки истории алан**. Орджоникидзе, 1984.
- Кулаковский Ю.А. **Аланы по сведениям классических и византийских писателей**. Киев, 1899.
- Куник А., Розен В. **Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах**. Санкт-Петербург, 1878.

- Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. I. Санкт-Петербург, 1846.
- Максимов Е.К. Позднейшие сармато-аланские погребения V–VIII вв. на территории Нижнего Поволжья // Труды Саратовского областного музея краеведения (Археологический сборник). Вып. 1. Саратов, 1956.
- Мацулевич Л.А. Аланская проблема и этногенез Средней Азии // СЭ. Т. VI–VII. Москва, 1947.
- Мецгерский Н.А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. Москва – Ленинград, 1958.
- Миллер В.Ф. Осетинские этюды. Т. III. Москва, 1887.
- Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента X–XI вв. Москва, 1963.
- Немет Ю. Список слов на языке ясов, венгерских алан. Орджоникидзе, 1960.
- Новгородская Первая летопись. Москва – Ленинград, 1950.
- ПВЛ – Повесть временных лет / Под ред. Д.С. Лихачева. Ч. I. Москва – Ленинград, 1950.
- Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА. № 62. Москва, 1958.
- Плетнева С.А. Рецензия на книгу: Артамонов М.И. История хазар. Л.: Изд-во ГЭ, 1962 // СА, 1963, № 3.
- Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // МИА. № 142. Москва, 1967.
- Плетнева С.А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР). Москва, 1981.
- Плетнева С.А. Печенеги и гузы на Нижнем Дону. Москва, 1990.
- Плетнева С.А. Древнерусский город в кочевой степи: историко-стратиграфические исследования. Воронеж, 2006.
- Повість врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). Київ, 1990.
- Прицак О. Коли і ким було написано „Слово о полку Ігоревім”. Київ, 2008.
- Радзивилловская летопись // ПСРЛ. Т. XXXVIII. Ленинград, 1989.
- Райт Дж.К. Географические представления в эпоху крестовых походов. Москва, 1968.
- Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. I. Кн. 1. Москва – Ленинград, 1952.
- Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. I. Кн. 2. Москва – Ленинград, 1952а.
- Рубрук Г. Путешествие в восточные страны // Картины П. История монгалов. Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. Москва – Ленинград, 1957.
- Руссев Н. Някои проблеми на изучаването на средновековната българска материална култура в междуречието на Дунав и Днестър // Българите в Северното Причерноморие. Т. IV. Велико Търново, 1995.
- Рыбаков Б.А. Уличи // Краткие сообщения института истории материальной культуры АН СССР. Т. XXXV. Москва, 1950.
- Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. (Археология СССР). Москва, 1982.
- Синицын И.В. Древние памятники в низовьях Еруслана (по раскопкам 1954–1955 гг.) // МИА. № 78. Москва, 1960.
- Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї. Київ, 1975.
- Смиленко А.Т. Славяне и их соседи в степном Поднепровье (История и культура населения во II–XIII вв.): Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. Киев, 1980.
- Смиленко А.Т. Население салтово-маяцкой культуры в устье Дуная // Вопросы этнической истории Волго-Донья. Материалы научной конференции. Пенза, 1992.
- Соболевский А.И. Русские местные названия и язык скифов // Русский филологический вестник. Т. LXIV. Москва, 1910.
- Стрижак О.С. Тиверці // Мовознавство, 1969, № 4.
- Толочко П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Киев, 1999.
- Толстов С.П. Древний Хорезм. Москва, 1948.
- Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. IV. Москва, 1973.

Федоров-Давыдов Г.А. **Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов.** Москва, 1966.

Фрейман А.А. **Хорезмийский язык.** Материалы и исследования. Т. 1. Москва – Ленинград, 1951.

Худуд ал-'Алем (рукопись Туманского) с введением и указателем В. Бартольда. Ленинград, 1930.

Цуциев А.А. **Аланы Средней Азии (I–VI вв. н.э.): проблемы этногенеза.** Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Владикавказ, 1999.

Шахматов А.А. **Древнейшие судьбы русского племени.** Петроград, 1919.

Швецов М.Л. Погребения салтово-маяцкой культуры в Поднепровье // **Древности Среднего Поднепровья.** Киев, 1981.

Шушарин В.П. **Ранний этап этнической истории венгров.** Москва, 1997.

Comsa M. Die Bulgarische Herrschaft Nordeich der Donau wankend des und X jh eichte der Arhaologischen forschungun // **Dacia**, 1960, IV.

Ficker G. Das Eriirhanios-Kloster in Kerasus und der Metropolit Alaniens // **Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher.** Bd. III. Berlin, 1922.

Golb N., Pritsak O. **Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century.** Itaca and London, 1982.

Kuharski E. **Żywioł alanski (jaski) w Karpatach Wschodnich.** Warszawa, 1938.

Marquart J. **Osteuropäishche und Ostasiatische.** Leipzig, 1903.

Minorsky V. **Hudud al-Alam. The Regions of the World.** London – Oxford, 1937.

Nemeth J. Die Inscriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Anhang-I // **Biblioteka Orientalis Hungarica.** Т. II. Budapest – Leipzig.

Paloczi-Horvat A. **Pechenegs. Cumans. Iasians.** Budapest, 1989.

Pritsak O. **The Pečenegs.** Case of Social and Economic transformation. Cambridge Mass., 1976.

Vasmer M. **Die Iraniez in Sudrussland.** Leipzig, 1923.